

ШАРИПОВА Ойгул Турсуновна

*Бухоро давлат университети
Ислом тарихи ва манбашунослиги фалсафа
кафедраси доценти,
фалсафа фанлари номзоди*

ХОЖА ЮСУФ ҲАМАДОНИЙНИНГ АБДУЛХОЛИҚ ГИЖДУВОНИЙ ДУНЁҚАРАШИНING ШАКЛЛАНИШИДАГИ ЎРНИ

РОЛЬ ХОДЖИ ЮСУФА ҲАМАДОНИ В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗРЕНИЯ АБДУЛХАЛИКА ГИЖДУВАНИ

THE ROLE OF KHOJA YUSUF HAMADONI IN SHAPING THE WORLDVIEW OF ABDULKHALIK GIJDUVANI

Аннотация: ушбу мақолада хожাগон-тасаввуфий тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний дунёқарашининг шаклланишида устоzi Юсуф Ҳамадонийнинг урни ва ролини ифодоловчи фикрлар манбалар асосида очиб берилган. Мавзунинг ёритилишида Юсуф Ҳамадонийнинг Ҳаёт мезони, Одоб тарикат, Коинот ва инсон асарларидаги мавзуга оид фикрлар фалсафий таҳлил қилинган. Манбалардаги фалсафанинг умумназарий масалаларига оид онтология, гносеология, аксиология, этика масалалари қиёсий ёритилган.

Таянч сўзлар: тасаввуф, тафаккур, илм, виждон, ватанпарварлик, ижтимоий ҳаёт, ахлоқий тарбия, камолот, дунёқараиш, руҳий комиллик, мурид, муришид,

Аннотация: В данной статье на основе источников раскрыты идеи, отражающие роль и место его наставника Юсуфа Хамадани в формировании мировоззрения основателя хаджесуфийского тариката Ходжи Абдулхалика Гиждувани. При освещении темы был проведен философский анализ размышлений Юсуфа Хамадани о критерии жизни, морали тариката. В источниках сравнительно подробно освещаются вопросы онтологии, гносеологии, аксиологии, этики, касающиеся общечеловеческих вопросов философии.

Ключевые слова: мистика, созерцание, наука, совесть, патриотизм, общественная жизнь, нравственное воспитание, совершенство,

мировоззрение, духовное совершенство, мурид (ученик), муришид (учитель).

Annotation : In this article, the views of the founder of the Khojagan mystical sect, Khoja Abdulkhalik Gijduvani, reflects the place and role of this teacher Yusuf Hamadoni in shaping the worldview, is revealed to the main sources. In covering the topic, a philosophical analysis of Yusuf Hamadani's views on the criteria in the works of Life Criteria, Etiquette, Universe and Man was made. The sources comparatively cover the issues of ontology, epistemology, axiology, and ethics related to the general issues of philosophy.

Key words: Sufism, contemplation, science, honesty, patriotism, social life, moral maturity, wisdom, good deeds, spiritual perfection, apprentice, teacher.

КИРИШ

Мусулмон диний-фалсафий таълимоти тарихида алоҳида ўрин тутган, тасаввуфнинг “Хожাগон” (яъни Хожалар) тариқатига асос солган, Хожайи Жаҳон унвонига сазовор бўлган, Шарқ оламининг ифтихори, буюк бобокалонимиз Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний улуг ориф, +565 мутасаввифдир. Ушбу тариқат Ўрта Осиёда вужудга келган илк мумтоз тариқат ҳисобланади.

Манбаларда Абдулхолиқ Гиждувонийнинг илк устозлари имом Садриддин эканлиги, кейинчалик Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, унга мурид (шогирд) бўлганлиги ҳақида маълумотлар келтирилган. “Устозлари имом Садриддин деган бузург эрди, кибори уламоий замондин, анинг ёнларига тафсир ўқуб ўлтуриб эрдилар” [1:18-20]. 22 ёшида Бухорои Шарифда номи оламга кетган шайх Абу Ёқуб Юсуф ал Ҳамадоний билан учрашиб шарафига муяссар бўлади. Тез орада Ҳамадоний уни сўфийлар жамоасига олиб киради”. [2:2].

Тариқат тарихига тааллуқли асарнинг муаллифи Фаҳриддин бинни Хусайннинг “Рашахот айн ал-Хайат” номли асарида ёзилишича: “Мазкур тариқатнинг бошловчиси Абу Яқуб Юсуф ал - Ҳамадоний ҳисобланиб, бироқ унинг халифи руҳий устоzi - асосчиси шу тариқатнинг янги, унинг амалиётига хос бўлган таълимотнинг яратувчиси Абдулхолиқ Гиждувонийдир” дейилган [3:61].

Абдулхолиқ Гиждувоний дунёқарашининг шаклланишида устоzi Юсуф Ҳамадонийнинг ўрни каттадир.

АСОСИЙ ҚИСМ

Туркистонда XII-XIV асрларда вужудга келган “Яссавия”, “Хожагон”, “Нақшбандия” тариқатларининг маънавий отаси, Ҳусайин ибн Баҳром Бузангирди Юсуф Ҳамадоний 1050 йилда Эроннинг Ҳамадон шаҳри яқинидаги Бузангирд қишлоғида таваллуд топган ва 1142 йилда вафот этган. Юсуф Ҳамадоний араб ва форс юртларида кўп вақт кезиб йирик тасаввуф орифи бўлиб етишган.

Юсуф Ҳамадоний Балх, Ҳирот, Марв, Термиз, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида бўлади. Бухорои Шарифда қолиб, бу ерда масжид, мадраса, хонақоҳ қурдириб, туркигўй ва форсигўй шогирдларни тарбиялаб вояга етказди. Тўрт валий: Ҳожа Ҳасан Андоқий, Ҳожа Абдулло Баррокий, Ҳожа Аҳмад Яссавий, Ҳожа Абдулхолиқ Гиждувоний у буюк шахснинг халифалари ҳисобланган. Устози Хуросонга кетгандан кейин, Ҳожаи Жаҳон у кишига бағишлаб асарлар ёзган ва уларда устозининг валийлик хислатларини баён этган. Бу ҳақда Ҳожаи Жаҳоннинг ўзи “Мақсад ас-соликин” асарида қуйидагича ҳикоя қилади: “Ҳақдан огоҳ бўлган ва унинг таомилига мушток, мутлақ ҳақиқатнинг толиби воқиф бўлгинки, ёшлик чоғида ғурур, кибр, нафс ва шайтон васвасаси ғолиб бўлиши мумкин. Шу пайтда умид пайдо бўлиб, бу кароматни топдим, давлатга эришдим, саодатни топиб, Шайх Абу Юсуф Ҳамадонийнинг йўлига кирдим. энди бўлса Абу Юсуф Ҳамадонийнинг хизматларидамен. У киши Муҳаммад с.а.в. шариатларига хилоф бўлмаганлар. Асосий яшаш жойлари Ҳамадон бўлиб, турли жойларда ҳам бўлганлар. У кишининг муборак лафзларидан шундай сўзлар чиқарди: ҳазрат Муҳаммад с.а.в.нинг йўллари тўғри йўлдир. Чунки у киши одамларга шундай дер эдилар: “Менинг суннатимга амал қилинлар. Юсуф Ҳамадонийнинг халифалари Ҳожа Ҳасан Андоқий, Баррокий, Аҳмад Яссавий, мен фақир Гиждувоний у кишининг хизматларида ҳозир эдик” [4:2].

Шунингдек шу ўринда муридлари Ҳожаи Жаҳонга сулукларининг бошида Абу Бакр Сиддиқ туришини, охирида Ҳожа Али Формадийга етганлигини ва Юсуф Ҳамадоний Формадийдан кейин менга етди деб, муборак кафтини Гиждувоний бошларига қўйганлигини ҳикоя қилади. Формадий вафотидан кейин

4 киши у кишининг шогирдлари: Абдулло Мирзо Майиккий, Ҳожа Исҳоқ Фаҳр Наср Ободий, Ҳожа Ҳамидуддин Мўлтоний, Юсуф Ҳамадоний, кейин Ҳамадоний Абдулхолиқ Гиждувонийга қараб: “Мен қандай тўртинчи халифа бўлсам, сен ҳам тўртинчи халифасан” деб айтганлар. Абдулхолиқ Гиждувоний “Шунда мен савол бердим, сиздан кейин ким халифа бўлади? Мендан кейин Ҳожа Абдулло Баррокий, кейин Ҳожа Ҳасан Андоқий, кейин Аҳмад Яссавий ва у Туркистонга сафар қилади, тўртинчи халифа сен бўласан ва ҳаммани шариатга чақирасан” деб айтган сўзлари келтирилган [5:3].

Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асарида ёзилишича, аҳлуллоҳдан Хизр алайҳиссалом ёш Абдулхолиқни маънавий фарзандликка қабул қилади ва унга “зикри дил” (қалб зикри) ни ўргатади” [6:1383]. Бу зикр вазифасини доимий равишда бажаришга одатланган Ҳожа Абдулхолиқ улуг файзу футухга эришади. Унга қалб зикрини таълим берган ва маънавий фарзандликка қабул қилган устози Хизр алайҳиссалом бўлса, суҳбат ва хирқа пири улуг шайх Ҳожа Юсуф Ҳамадонийдир. Шайх ҳазратлари Бухорои шарифга ташриф буюрганларида йигирма икки ёшли Ҳожа Абдулхолиқ Хизр алайҳиссаломнинг тавсияси билан унга мурид бўлади, суҳбатларидан баҳра топиб, тез орада маънавий камолот ҳосил қилади.

Юсуф Ҳамадонийнинг халифаларидан Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари Яссига қайтаркан, устозининг васиятига биноан муридларини Ҳожа Абдулхолиқ Гиждувонийга топширади. Шундан кейин Бухорода муршидлик кила бошлаган бу улуг зотнинг муридлари сафига оддий халқ катори, кўплаб амалдорлар, ҳатто Бухоро ҳукмдорларидан Муҳаммад Умар Садр ҳам қўшилади. Ҳожа Абдулхолиқ ҳазратларининг обрў-мартабалари факатгина Ўрта Осиё ҳудуди билан чекланмайди. Шом диёрида ҳам ул зот хонақоҳ барпо этиб, муридлар тарбияси билан шуғулланганликлари ривоят қилинади.

Ҳожа Абдулхолиқ Гиждувоний Ҳожагон-Нақшбандия тариқатининг етук муршидларидан, унинг ривожига улкан ҳисса қўшган пири комил сифатида: биринчидан, Ҳожагон сулукида ҳафий зикрни бошлаб

берган бўлса, иккинчидан, устози Хожа Юсуф Ҳамадоний томонидан ишлаб чиқилган ва Хожагон-Нақшбандия тариқатининг бош шиорларига айланиб кетган “хуш дар дам”, “назар бар кадам”, “сафар дар ватан”, “хилват дар апжуман” қоидаларига яна тўртта “ёдқард”, “бозгашт”, “нигоҳдошт”, “ёддошт” каби рашҳаларни илова қилди. “Калимоти қудсия” деб аталадиган бу рашҳа-қоидаларга унинг издоши ва маънавий фарзанди Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари яна учта: “вуқуфи замоний”, “вуқуфи ададий” ва “вуқуфи қалбий” қоидаларини илова қилиб, Нақшбандиянинг яхлит назарий тизим тамойилини шакллантирган ва сулук тарбиясини янада ривожлантирди. Шу боис Абдулҳолиқ Ғиждувоний ҳазратлари “сарҳалқаи силсилаи Нақшбандия” номи билан улуғланганлар”[7:253].

Хожа Абдулҳолиқ Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан бошланган тариқат силсиласида Юсуф Ҳамадонийдан кейин ўнинчи ҳалқа пири эди. Хожа ҳазратлари бу ҳалқанинг давом этиши учун вафотидан олдин Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Авлиёи Кабир (Авлиёи Колон), Хожа Сулаймон Карманийларга халифалик ижозати берганлар. Бу зотларнинг ҳар бири иршод ишларига машғул бўлишган. Нақшбандиянинг олий ҳалқасини эса Хожа Ориф Ревгарий давом эттирган.

Хожаи Жаҳон айтадики, художўй шахс, ҳақшунослик йўлига тушган шогирд, муридларнинг маънавий руҳоний устози - муршидини ўз отасидан ҳам кўпроқ ҳурмат қилиши лозим. Чунки муршидлик лавозими, руҳий мураббий оталик мавқеидан юқоридир, зероки мураббий сўфийга ҳаққа яқинлашиш йўлини кўрсатади. Ғиждувоний ўзи бу қоидага амал қилиб, устози Бухорога кетгандан кейин, пирига бағишлаб “Мақомоти Хожа Юсуфи Ҳамадоний” ва “Рисолаи шайх ал шуюх ҳазрати Хожа Абу Юсуф Ҳамадоний” деган асарлар ёзиб, у кишининг таржимаи ҳоли, таълимоти, фазилатлари ҳақида батафсил маълумотлар ёзиб қолдирган.

“Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний” асарида Абдулҳолиқ Ғиждувоний устози Шайх Юсуф Ҳамадонийнинг сурат ва сийрати, гўзал ахлоки, юриш-туриши, ибодати, ҳаёт фаолияти ва шогирдларига муносабати хусусида

атрофлича маълумот беради. Шунингдек, тариқат аҳллариини Юсуф Ҳамадонийнинг намунали ҳаёт тарзидан ибрат олишга чақиради.

Юсуф Ҳамадоний таълимотининг ўзига хослиги шундаки, ушбу таълимот илк тариқатлардан кейин яратилган, ўзида ҳушёрлик, назарда огоҳлик, анжуманда хилватда бўлиш, доимий тафаккур мукаммаллигига даъват этиш, хуфия зикр, меҳнатсеварлик, касб-ҳунарли бўлиб, ҳалол яшаш, жамиятга зарар келтирмаслик, бирор нарсага ҳам озор бермаслик каби шунга оид ғояларни ўзида мужассамлаштирган илк мумтоз тариқат ҳисобланади. Мутасаввиф тасаввуфни ривожлантириб, такомиллаштириб, Хуросон, Маворауннаҳрдаги тасаввуфий тажрибаларни ўзлаштириб, уларни асарларига сингдирди, шахсий ҳаётига тадбиқ этди.

Юсуф Ҳамадоний замонасининг етук шайхлари Абдулқодир Гилоний, Имом Ғаззолий билан суҳбатлар қилган. Манбаларда Юсуф Ҳамадонийнинг Ғаззолийдан фарқи илмий-маърифий асарлар ёзишдан кўра, одамлар орасида юриб, муридлар таълим-тарбияси билан шуғулланишни афзал кўрганлигини “Ғаззолий асарларининг кўплиги билан шухрат қозонган бўлса, Хожа Юсуф Ҳамадоний кўплаб муридлар етиштиргани билан тасаввуфий жиҳатидан олдиндадир” дейилганида кўрамиз” [8: 19].

“Абдурахмон Жомий “Нафаҳот ул унс”тазкирасида Юсуф Ҳамадоний ҳақида батафсил маълумот берган”. Қолган муаллифлар Жомийнинг маълумотларини такрорлаш билан чегараланганлар. Муҳиддин Арабий ва Нажмиддин Розийлар ҳам Юсуф Ҳамадоний шахсиятидан баҳс юритишган”. Алишер Навоий “Насойим ул муҳаббат”да “Хожа Юсуф Ҳамадоний қаддас Аллоҳу сирраҳулазиз кунияти Абу Яъқубдир (имом, олим, орифи раббоний, гўзал ҳоллари, кўп эҳсонлари, юксак каромат ва мақомотлари бор эди) деб сифатлайди ва унинг Боғдодга бориб, Абу Исҳоқ Шерозийдан илм ўргангани, илмий доираларда қатнашгани, Боғдод, Исфохон ва Самарқанд шаҳарларида ҳадис эшитгани ва тасаввуф йўлига кириб, Абу Али Формадийга мурид бўлгани ҳақида хабар беради” [11:252].

Шайх Юсуф Ҳамадонийнинг “Рутбат ул ҳаёт”, “Кашф”, “Рисола дар одоби тариқат”,

“Рисола фи аннал-кавна мусаххарун лил-инсон”, “Рисола дар ахлоқ ва муножот” каби асарлари мавжуд.

Юсуф Ҳамадонийнинг бу ерда келтирган барча фикрлари Абдулхолиқ Гиждувоний маънавий меросида ривожлантирилиб давом эттирилган бўлиб, тариқат одобларига оид фикрларида ўз аксини топгандир. Умуман олганда, “Тариқат одоби” да сулук йўлига кирган ҳар бир муриднинг қалб поклиги, нафс тарбияси, зикр вазифалари, шайх билан муносабатлари ва бошқа мавзулар қисқача ва асосли баён этилган бўлиб Абдулхолиқ Гиждувоний кейинчалик Хожагонлар тариқати одобларида буларни давом эттирган. Булар Абдухолиқ Гиждувонийнинг “Васиятнома”, “Мақсад ас соликин”, Муҳаммад Қосим Бухорий томонидан кучирилган “Маслак ал орифин” (Аз гуфтор Хожа Абдухолиқ Гиждувоний) асарларида баён этилган бўлиб, тадқиқотимизнинг барча параграфларида ўз аксини топган.

Ҳамадоний ўз замонасининг мўътабар шайх пирларининг шогирди-муриди бўлганлиги, жуда кўп кун, ойлар давомида ўз нафсини тийиб рўза тутганлиги, муқаддас шаҳарларга сафар қилиб, хирқа жун матодан тикилган либос кийиб, кўҳнадўзлик касби билан шуғулланиб, хайр қилиш, муҳтож, ожиз кишиларга ёрдам бериб, шогирдларига ҳамиша ўз меҳнати билан кун кўриши, бойликка берилмаслиги каби инсоний хислатларни бажаришга даъват этган.

Абдулхолиқ Гиждувоний устозининг доимо шариат йўлига даъват этишини, кибр ва бидъатга қарши муҳолифатга чақиришини, фитнадан, тақлид қилишдан сақланишни, бу тариқатнинг дарвешлари содиқ эканликларини айтган. Устозлари Юсуф Ҳамадоний жамиики ишларда пок бўлиб, уларда ҳидоят, яъни йўлбошчилик, маърифат нури борлигини фахр билан ёзган. Бу шайхларнинг сўзлари билан айтганда: “Бу нур Муҳаммад орқали, Абу Бакр Сиддик орқали бизгача асрлар оша етиб келгандир ва доимий боқий бўлиб қолади. Барча мўминларга вожибдирки, бу йўлдан борсинлар, бу хонадоннинг суҳбатида бўлсинлар. Кимки бу йўлда амал қилса, барча зулмлардан омон қолар, бидъат дарёсининг тўлқинларидан қутулар” [12:3]. Юсуф Ҳамадоний Абдулхолиқ Гиждувонийга “Эй Абдулхолиқ! Сулук ҳақ

йўлдир ва икки - хилдир. Зоҳирий сулук - яъни ташқи йўл ва ботиний сулук ички йўл. Зоҳирий сулук шудирки, жамики аҳволда шариатга риоя этсин. Нафсни муҳофаза қилсин. Ўзини тоза сақласин. Иккинчи қисм ботиний сулук бўлиб, у қалбни поклашга қаратилгандир, у замима - яъни ёмон хислатлардан покланишга қаратилгандир. Ботиний таҳоратга, яъни қалб зикрига ҳаракатдир” деган [13:17].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Абдулхолиқ Гиждувонийнинг устози Юсуф Ҳамадонийга нисбатан ҳурмати, меҳри чексиз бўлган.

Алишер Навоий Абдулхолиқ Гиждувонийнинг маънавий-руҳий камолотга етишида устози Юсуф Ҳамадонийнинг ўрни бекиёслиги, таъсирининг катталиги, жуда юксак мақомга етганларини, риёзатга машғул бўлганлигини ва натижада жуда юксак ҳолатга етишиб, ҳолатларини мағфий тутганликларини ва ҳеч кимга ошкор этмаганликларини, бу улуғ зотнинг валоят даражалари шу мақомга етдики ҳар намозлари вақтида Каъбага бориб келганларини эътироф этади.

Шунингдек, Абдулхолиқ Гиждувоний асослаган камолот йўли – хожагон таълимотига Алишер Навоий юксак таъриф бериб шундай ёзган: “Уларнинг равиши тариқатда хужжатдур. Барча форуқнинг мақбулидурлар. Ҳамиша сидку сафо йўлида ва (Муҳаммад) Мустафо соллалоҳу алайҳи ва саллам шаръу суннати мутобаатида ва бидъату ҳаво муҳолафатида қадам урубдурлар ва пок равишларин ағёр кўзидин яшурубдурлар”. Ҳазрат Навоий ушбу таъриф орқали Абдухолиқ Гиждувонийнинг ҳаёт тарзини хожагонлар тариқатида асосий хужжат эканлигини ҳамда бу йўл барча учун энг мақбул эканлигини таъкидлайди. Абдулхолиқ Гиждувоний асослаган хожагон таълимоти асосида Муҳаммад с.а.в. шариати ва суннати бўлиб, ушбу таълимот бидъат ва кибру ҳавога қарши маърифат мажмуаси ҳисобланади. Хожагон таълимотида хуфия (яширин) зикр қилиш мавжуд бўлганлиги учун, бу йўлдагилар пок равишларини ўзгалар кўзидан пинҳон тутиган дейилган.

Абдулхолиқ Гиждувоний устози Юсуф Ҳамадонийнинг “Ҳуш дар дам”, “Назар бар қадам”, “Сафар дар ватан”, “Хилват дар

анжуман” ўғитларини ўзи асослаган хожагон таълимотининг асосий тамойиллари сифатида киритган. Хожаи Жаҳоннинг “Рисолаи соҳибия” асарида маъмулот берилишича, Юсуф Ҳамадоний садоқатли шогирдига “Эй Абдулхолиқ, хавотирни билиш иши сенга ҳавола қилинди” деб хотирани ўрганиш масаласини унга юклатган. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний устози берган вазифага садоқат билан жиддий ёндошиб, хотира масалаларини чуқур ўрганди ва хотира билан боғлиқ янги тўрт тамойил: “Ёдқард” – хотирага келтириш, “Бозгашт” – қайтиш, хотирани поклаш, “Нигоҳдошт” – нигоҳ яъни хотира, зеҳни сақлаш ва “Ёддошт” – хотирани узоқ муддат пок ҳолда сақлаш тамойилларини кашф этди ҳамда уларни хожагон таълимотининг асосий тамойиллари қаторига қўшди. Натижада хожагон таълимоти асоси саккиз рашҳа – ҳаётбахш ўғитлардан иборат бўлди. Абдулхолиқ Ғиждувоний “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” асарида устозига нисбатан қуйидаги: “илҳом бағишловчи”, “ҳидоят қалами”, “шафқатли хожа”, “валийлик сарвари”, “ҳидоят қуббаси”, “ҳамадонлик муршид”, “шайхлар шайхи”, “тариқат сайёҳи”, “ҳақиқат денгизининг ғаввоси”, “пайғамбарларнинг хожаси”, “ғайб сирларининг кашшофи”, “азиз шайх”, “йўли пок шайх”, “буюк шайх” каби таърифларни берганлигининг ўзи унинг Хожагон-Нақшбандия тариқатининг асосчиси сифатидаги дунёқарашининг шаклланишида ва тариқат ривожига ўзига хос катта рол ўйнаганлигининг намунаси ҳисобланади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Али Сафий. Рашахот. – Б. 18-20.
2. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақсад ас-соликин. -Б.2
3. Дж.С.Тримингэм. суфийские ордена в исламе. – Москва: Наука, 1989. –С.61.
4. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақсад ас-соликин. -Б. 2.
5. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақсад ас-соликин. -Б. 3.
6. Абдурахмон Жомий. Нафахот ул-унсмин ҳазар отил-қудс. –Техрон, 1370. -С. 383.
7. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами Йигирма жилдлик. Ўн еттинчи жилд, Насойим ул-муҳаббат. –Т.: 2001, -Б. 253.
8. Юсуф Ҳамадоний. Рутбат ул- ҳаёт Доктор Муҳаммад Амин Риёҳий мукаддимаси. –Техрон. 1361х.ш.19-б.
9. Абдурахмон Жомий. Нафахот ул-унс минҳазарот ил-қудс. –Техрон. 1337х.ш.375-377-б.
10. Юсуф Ҳамадоний. Рисолалар. С.Сайфуллох, Н.Ҳасан. – Т.: Mavonaunahr, 2018. –Б. 4.
11. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. –Т.: Фан, 2001, -Б. 252.
12. Юсуф Ҳамадоний. Рисола (фи аннал-кавна мусаххарун лил-инсон). – Истанбул, Купрули кутубхонаси, Ф.А.Пошо, № 853. -Б. 3.
13. Юсуф Ҳамадоний. Рисола фи аннал-кавна мусаххарун лил-ин-сон. –Истанбул, Купрули кутубхонаси, Ф.А.Пошо, № 853. 17.